İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku

Prof. Dr. A. Melek Özyetgin

ÖTÜKEN

A. Melek Özyetgin; 1970 yılında Ankara'da doğdu. 1991 yılında A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. 1992 yılında aynı bölümün Eski Türk Dili Anabilim dalında araştırma görevlisi olarak göreve başladı. 1993 yılında A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalında yüksek lisans programını, 1999 yılında da yine aynı bölümde doktora programını tamamladı. A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün Eski Türk Dili Anabilim Dalında 2002 yılında Doçentlik unvanını aldı. 2005-2006 yılında Çin/Pekin'deki Merkezi Milliyetler Üniversitesinin (The Central University For Nationalities) Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümünde bir dönem için davetli konuk öğretim üyesi olarak bulundu. Ankara Üniversitesinde 2008 yılında Profesörlük unvanını aldı. 2009-2012 yılları arasında Yunus Emre Enstitüsü Danışma Kurulu Üyeliği yaptı. 2010-2012 yılları arasında Türk Dil Kurumu Başkan yardımcılığı görevini üstlendi.

A. Melek Özyetgin'in bilimsel çalışmaları, Altın Orda, Kıpçak ve Uygur dönemini kapsayan orta dönem Türk dili tarihi ve kültürü üzerinde yoğunlaşmıştır. Özyetgin özellikle filolojik araştırmalarda son derece önemli olan dil, tarih ve kültür eksenini göz önünde tutarak araştırma-incelemeye dayalı, disiplinlerarası karşılaştırmalı çalışmalar yapmıştır. Yurtdışında ve yurtiçinde yayımlanmış çok sayıda makale ve bildirileri yanında şu kitap çalışmaları vardır: Özyetgin, A. Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 658, Ankara, XII+297s; Özyetgin, A. Melek (2001), *Ebū Hayyān, Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara, XVII+798s; Özyetgin, A. Melek (2004), *Eski Türk Vergi Terimleri,* KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4, KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4, Ankara, XII+250s.; Özyetgin, A. Melek (2005), *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayınevi: Ankara; Özyetgin, A. Melek, A. Merthan Dündar, İlyas Kamalov, (2008). *Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih-Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler,* Ötüken Yayınevi: İstanbul; Özyetgin, A. Melek, İlyas Kamalov, (2009). *Kırım Yurtında ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (Kırım Hanlığı Tarihine Dair Kaynaklar), Velyaminov-Zernov (1864), Giriş-Tıpkıbasım*, Türk Tarih Kurumu: Ankara; *Türkçe Sözlük*, (2011), Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 2011. (Yayıma Hazılayan Çalışma Grubu Üyesi); *Yazım Kılavuzu*, (2012), Türk Dil Kurumu Yayını, 27. Baskı, Ankara (Yayıma Hazırlayan Çalışma Grubu Üyesi)

A. Melek Özyetgin'in yayımlanmış iki çalışması; birincisi, *Ebū Hayyān, Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi* adlı kitabı, 2002 yılında Prof.Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Dil Ödülüne; ikincisi *Eski Türk Vergi Terimleri* (2004) adlı kitabı da 2005 yılında, Prof. Dr. Osman Turan Tarih ödülüne layık görülmüştür. Ayrıca 2008 yılında Prof.Dr. Özyetgin, Türkiye İlim ve Edebiyat Eserleri Sahipleri Meslek Birliği *(İLESAM)* tarafından *Teşvik Ödülünü* aldı.

2013 yılından itibaren Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Ön Söz 11

Giriş

Uygurların Tarihine Kısa Bir Bakış 15
Uygur Sivil Belgeleri Üzerine 20
İnceleme Yöntemi 25
İnceleme Korpusu 25
Kısaltmalar ve İşaretler 36

I. Bölüm
Uygurlarda Toprak Hukuku

1.1 Uygurlarda Hukuki Sözleşmeler ve İlgili Terminolojisi Üzerine 41
1.2 Uygurlarda Toprak Üzerindeki Mülkiyet Hakları 52
1.2.1 Toprak Üzerinde Tekli ve Ortaklı Mülkiyet 52
1.2.2. Toprak Üzerinde Devlet Mülkiyeti 56

II. Bölüm
Uygurlarda Toprakla İlgili Sözleşmeler

2.1. Mülkiyeti Devir Amacını Güden Sözleşmeler 63
2.1.1 Uygurlarda Toprak Satım Sözleşmeleri 63
2.1.2. Uygurlarda Trampa/Takas Sözleşmeleri 114
2.2 Kullandırma ve Yararlandırma Amacını Güden Sözleşmeler 119
2.2.1 Uygur Kira Sözleşmeleri 119
2.2.2 Uygurlarda Ariyet Sözleşmesi (Kullandırma Ödüncü Sözleşmesi) 140
2.3 Teminat (Güvence) Sağlama Amacını Güden Sözleşmeler 144
2.3.1 Kefalet Sözleşmeleri 145
2.3.2 Uygurlarda Taşınmaz Rehni Sözleşmesi 148
2.4 Uygurlarda Manastır Arazilerinin Tahsisi ve Temliki ile İlgili Sözleşmeler 152

III. Bölüm
Uygur Sözleşme Metinleri

3. 1 Uygurlarda Toprak Satım Sözleşmeleri 159
3.1 1 **Sa01** "Adıg Tarxan adlı kişinin Alp Taş Sangun'a arazisini satışı" 159
3.1.2 **Sa02** "Kara ve Yig Bürt adlı kişinin Kutlug Taş'a arazi satışı" 160
3.1.3 **Sa03** "Yrp Yanga ve Edgü adlı kişilerin arazilerini Qutadmış'a satışı" 162
3.1.4 **Sa04** "Şabi adlı kişinin Basmıl'a arazisini satışı" 163
3.1.5 **Sa05** "Ozmış Togrıl adlı kişinin Basa Toğrıl'a bağını satışı" 165
3.1.6 **Sa06** "Ozmış ve Tükel'in arazisini Basa Togrıl'a satışı" 166
3.1.7 **Sa07** "Ozmış Toğrıl'ın arazisini Äniçük'e satışı" 168
3.1.8 **Sa08** "Mausı Edgü ve Beg Ogul'un arazisini Toyınçoq'a satışı" 170
3.1.9 **Sa09** "Tolu Kaya, Mısır, Ulug, İnç Kaya ve Mısır'ın ortaklaşa arazisini Üdey Elçi'ye satışı" 171

3.1.10 **Sa10** "Sada adlı kişinin Surya ile ortak bağını Suldan Pım'a satışı" 173
3.1.11 **Sa11** "Terbiş adlı kişinin bağını Udçı Buqa ile Esen'e satışı".....174
3.1.12 **Sa12** "Turmış Tigin adlı kişinin arazisini Vapsutu'ya satışı".....176
3.1.13 **Sa14** "İnç Qaya ve Tumıçı'nın arazisini Mısır'a satışı".....178
3.1.14 **Sa15** "Sinsudu adlı kişinin arazi satış belgesi" 179
3.1.15 **Sa16** "Beg Temür'ün arazisini Qıyasudın'a satışı".....180
3.2 Uygurlarda Trampa/Takas Sözleşmeleri 182
3.2.1 **Ex01** "Bir Budhist manastır arazisinin özel şahsa ait bir bağ ile takas edilmesi"....182
3.2.2 **Ex02** "Torçı, Yolçı ve İlçi adlı üç kardeşin arazisini Qayımtu'nun arazisi ile takası" .184
3.2.3 **Ex03** "Bir Budhist manastır arazisinin özel şahsa ait bir bağ ile takas edilmesi"....185
3.3 Uygurlarda Kira Sözleşmeleri.....186
3.3.1 **RH01** "Kaymış Sangun'un arazi kiralama belgesi" 186
3.3.2 **RH02** "Arazi kiralama belgesi".....187
3.3.3 **RH03** "Aram Qaya'nın arazi kiralama belgesi" 187
3.3.4 **RH04** "Bay Temür'ün arazi kiralama belgesi".....188
3.3.5 **RH05** "Temür Buka'nın arazi kiralama belgesi" 189
3.3.6 **RH06** "Tınsıtu'nun arazi kiralama belgesi" 190
3.3.7 **RH07** "Elçi'nin arazi kiralama belgesi".....191
3.3.8 **RH08** "Mısır'ın arazi kiralama belgesi" 191
3.3.9 **RH09** "Arazi kiralama belgesi".....192
3.3.10 **RH10** "Temir Buka'nın arazi kiralama belgesi" 194
3.3.11 **RH11** "Mısır'ın arazi kiralama belgesi" 195
3.3.12 **RH12** "Temiçi'nin arazi kiralama belgesi" 196
3.3.13 **Mi21** "Ara Temür'ün bağ kiralama belgesi" 196
3.3.14 **Mi23** "Ögrünç Qaya'nın bağ kiralama belgesi".....197
3.3.15 **Mi28** "Taşık ve Utmış'ın arazi kiralama belgesi" 197
3.3.16 **Mi32** "Arazi kiralama belgesi".....199
3.4 Uygurlarda Ariyet (Kullandırma Ödüncü) Sözleşmeleri.....200
3.4.1 **Mi22** "Mısır'ın arazisini Kayımtu adlı kişinin kullanımına vermesi".....200
3.4.2 **Mi25** "Temir Ombu adlı kişinin arazisini bedelsiz iki kişinin kullanımına vermesi".....201
3.5 Uygurlarda Kefalet Sözleşmeleri 203
3.5.1 **Mi17** "Borca karşılık verilen güvenceyi gösteren belge" 203
3.6 Uygurlarda Taşınmaz Rehni Sözleşmeleri.....205
3.6.1 **Mi19** "Bir borca karşılık hem kişisel hem de nesnel güvence veren belge" 205
3.6.2 **Lo15** "Bir arazinin borca karşılık ipotek verilmesini de içeren ödünç alma belgesi" 206
3.7 Uygurlarda Manastır Arazilerinin Tahsisi ve Temliki ile İlgili Sözleşmeler.....208
3.7.1 "Murutluq Manastırının yönetiminin Ligui Tutuŋ, Guitso Şilavanti, Pintso Tutuŋ'a devredilme belgesi" 208
3.7.2 Kadır Bilge Han'ın Murutluq Manastırına verdiği özel mülkiyet ve vergi muafiyet belgesi 209

Uygur Sözleşmelerinin Tıpkıbasımlarından Örnekler.....213
Kaynaklar.....221
Dizin.....233

Tüm desteği ve sabrı için eşim
M. Uğur Özyetgin'e sevgi ve minnetle…

Ön Söz

İSLAMİYETTEN önceki Türk hukuk tarihiyle ilgili günümüze ulaşan bilgiler sınırlıdır. Özellikle Eski Türk dönemlerinde hukuku düzenleyen yasaların yazılı şekilleri, kanunnameler günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu alanla ilgili sahip olduğumuz birçok bilgi dolaylı kaynaklardan gelmektedir. Bugün eski Türk hukuk düzeniyle ilgili bilgi edinebildiğimiz en önemli kaynaklardan biri Uygurlara ait sivil belgelerdir. Orta dönem yerleşik Türk kültürünün en güçlü temsilcisi olan Turfan Uygur toplumuna ait bu sivil belgeler, gerek şahıslar arasındaki gerekse şahıslarla devlet arasındaki çeşitli iş ve işlemlerle ilgili hukuki süreçleri bize tanıklamaktadır. Bir başka deyişle Turfan Uygurlarına ait hukuk belgeleri, Orta Asya'da önceki dönemlerde yaşayan Türklerin sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamlarıyla ilgili bilgi edinebildiğimiz birincil kaynaklar durumundadır.

On İki Hayvanlı Türk Takviminin kullanılması nedeniyle tarihlendirmesi kesin olarak yapılamamakla birlikte sivil belgelerin 9.-14. yüzyıllar arasına ait olduğunu söyleyebiliriz. Öte taraftan araştırmacıların da hemfikir olduğu bir başka husus; Uygur sivil belgelerinin büyük bir kısmının 13.-14 yüzyıllar arasındaki Yüan döneminde yazılmış olduğudur.

Uygur sivil belgeleri üzerine yurtdışındaki Türkoloji çevresinde, şimdiye kadar çok sayıda metin neşri yapılmış, mevcut belgelerin büyük bir kısmı dilcilik açısından incelenmiştir. Ancak Uygur sivil belgelerini tematik açıdan ele alan, özellikle hukuk tarihi açısından içerdiği malzemeyi değerlendiren çalışmaların sayısı son derece sınırlıdır. İslamiyet öncesi Türk hukuk tarihinin en önemli kaynakları durumunda olan bu belgelerin alanla ilgilenen tarihçiler ve özellikle hukuk tarihçileri için bilinmezleri fazladır. Öncelikle metin neşirleri büyük ölçüde yurtdışında yapılan ve Türkiye bilim çevresinde çok iyi bilinmeyen bu belgelerin bugünkü Türkiye Türkçesine aktarmalarının yer aldığı toplu bir metin neşri yapılmamıştır. Dolayısıyla Eski Türkçenin geç devrine ait olan bu belgelerin özellikle dil tarihçileri tarafından yorumlanması, işlenmesi, ancak ondan sonra saha araştırmacılarının istifadesine kaynak olarak sunulması gerekliliği bulunmaktadır.

'İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku' gibi kapsamlı bir başlık altında dikkatlerinize sunduğumuz bu kitap, esasta eski Uygurlardaki toprak hukukunu, o dönemden kalma toprakla ilgili çeşitli tasarrufları içeren sözleşme metinleri temelinde, dilci bakışıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla çalışmamızın çerçevesi toprak hukukuna dair sözleşmelerle sınırlandırılmıştır. Bilindiği gibi geniş anlamda toprak hukuku, kullanım amacı ne olursa olsun, her türlü toprak üzerindeki hukuki ilişkiyi düzenleyen kurallar bütünüdür. Hukukla ilgili araştırmalar doğal olarak ciddi uzmanlık gerektiren çalışmalardır. Kuşkusuz, bu çalışmamızın sözleşmeler üzerine yapılmış bir hukuk incelemesi olduğu iddiasında değiliz. Ele aldığımız toprak işlemleriyle ilgili bu sözleşmeleri, bugünkü hukuk literatürüyle uygunlaşan başlıklar altında stilistik ve filolojik açıdan incelemek ve hukuk araştırmaları için özel bir malzeme (korpus) oluşturmak temel amacımız olmuştur. Bir dil tarihçisi gözüyle yorumlanmış ve günümüz Türkçesine kazandırılmış olan bu belgelerin, bugünün hukuk anlayışını anlamamıza, hukuk kültürümüzü geliştirmemize büyük katkısı olacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle İslam öncesi Türk hukuk tarihi araştırmaları için önemli bir saha olan Uygurların bu konudaki uygulamalarını, elimizden geldiği kadar, ana hatlarıyla bugünkü modern hukuk anlayışı ile tasvir ederek ele almaya çalışacağız.

Eldeki çalışma genel bir girişle birlikte üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında öncelikle Uygurların genel Türk tarihi içindeki yeri, sosyal ve kültürel açıdan önemleri konusunda ana bir çerçeve çizilmiştir. Ardından çalışmamıza temel teşkil eden Uygur sivil belgeleri tanıtılarak üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar değerlendirilmiştir. Yine aynı kısımda çalışmanın yöntemi ile birlikte inceleme kısmında kullandığımız tüm belgelerin (korpus) ayrıntılı bir listesi verilmiştir.

Çalışmanın Birinci Bölümünde, ilk olarak Uygurlardaki sözleşme geleneği, hukuki dayanakları ve ilgili hukuki terminolojisi genel olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca şahısların ve devletin toprak üzerindeki mülkiyet hakkı konusu sözleşmeler temelinde ele alınmış ve müstakil bir başlık altında değerlendirilmiştir.

Çalışmanın İkinci Bölümünde ise hukuki içeriklerine göre tasnif ettiğimiz Uygur toprak sözleşmeleri, ilgili başlıklar altında hem üslup hem de teknik terimleri açısından incelenmiş, sözleşmelerin hukuki içeriklerinin bugünkü uygulamalarla olan benzerliklerine veya farklılıklarına vurgu yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın Üçüncü Bölümünde ise incelememize temel teşkil eden toprakla ilgili çeşitli iş ve işlemleri kapsayan 41 Uygur sözleşmesinin yazı çevrimli metinleri ile Türkiye Türkçesine aktarımları yer almaktadır. Bu bölümün özellikle konuyla ilgilenen alan uzmanlarına, hukuk belgelerini toplu olarak değerlendirme imkânını sunması bakımından katkılı olacağını düşünmekteyiz. Yine eski Uygur alfabesiyle yazılmış sözleşmelerin orijinal metinlerine örnek olması bakımından birkaç tıpkıbasım belge bu kısmın sonuna eklenmiştir.

Çalışmanın sonunda kaynaklar ve dizin yer almaktadır.

Bu alanda yaptıkları öncü çalışmalarla araştırmamın ilham kaynağı olan çok değerli bilim insanları Nobuo Yamada, Reşit Rahmeti Arat, Özkan İzgi ve Peter Zieme'nin isimlerini minnetle anmayı bir borç bilirim.

Hukukla ilgili konularda zaman zaman bilgisine başvurduğum Yargıtay tetkik hakimi Bahar Özyeşil'e ve Danıştay eski üyesi, hakim sayın Banu Dilçin'e de yardım ve destekleri için minnettarlığımı belirtmek isterim. Son olarak kitapla ilgili yoğun çalışma dönemimde her zaman olduğu gibi en büyük desteği ve anlayışı gördüğüm sevgili eşim Uğur'a ve sevgili oğlum Ayberk'e en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Burada ayrıca Uygur sözleşmeleri üzerinde çalışmaya başlamama vesile olan, bu alana beni yönlendiren değerli hocam Prof. Dr. Sema Barutcu Özönder'e içtenlikle teşekkür ederim.

Bu alanda yapılmış ilk araştırma olması nedeniyle tamamlanması gereken birçok eksiğin olduğunu peşinen kabul ederek çalışmamın eski Türk hukuk tarihi araştırmalarına bir katkı sağlamasını ve özellikle bu alanda yapılacak disiplinlerarası çalışmalara örnek oluşturmasını ümit etmekteyim.

Prof. Dr. A. Melek Özyetgin
İstanbul, 2 Kasım 2013

Giriş

Uygurların Tarihine Kısa Bir Bakış

Eski Uygur dönemi, Orta Asya'daki yerleşik Türk kültürünün en parlak, en verimli dönemlerinden birini oluşturur. Bu dönem genel Türklük alanı içinde, coğrafya, dil, din ilişkisinin kalıcı izler bıraktığı tarihteki yegâne alanlardan biridir; ayrıca eski Türk dilinin en zengin yazılı eserlerinin verildiği dönemdir. 9.-14. yüzyıllar arasındaki Turfan Uygur dönemi, genel Türk tarihinin sosyal ve kültürel açıdan en önemli gelişmelerinin yaşandığı bir devir olarak da büyük önem taşımaktadır. Turfan Uygurlarının bıraktığı yazılı külliyat; sadece yaşadıkları bölgelerde değil, Uygur dilinin ve kültürünün, uzak coğrafyalara olan etkilerini görmemize, izlerini takip etmemize de imkân vermektedir.

Bilindiği gibi 9. yüzyıl ortalarında, Moğolistan bozkırlarındaki Uygur Kağanlığı Kırgızlar tarafından yıkılmıştı. Ardından Uygurlar esasta üç ana gruba ayrılarak Çin'in birbirinden farklı bölgelerine göçe mecbur kalmış ve bu durum onların hayat biçimlerini bütünüyle değiştirmiştir. Birbirinden ayrı üç grup hâlinde gerçekleşen bu göçler, Uygurların nispeten farklı coğrafyalarda yerleşmesine neden olmuştur. Söz konusu durum o çağda Uygurların inanç, dil ve kültür bakımından tam bir birlik oluşturmasını engellemiştir. Göçlerin iki kolu bugünkü Çin sınırları içinde olan Kansu bölgesi ile Turfan havalisine olmuştur. Shazhou, Turfan ve Kuça bölgesine yerleşen Uygurların burada iki kağanlık kurduğunu görüyoruz. Uygur tarihinin siyasi bakımdan olmasa da kültürel bakımdan en parlak dönemi olarak Turfan-Uygur Kağanlığı öne çıkmaktadır. Bu kağanlık 840-1209 yılları arasında, Moğol Yüan Hanedanlığının yıkımına kadar sürmüştür. Gansu Uygurlarının kurduğı kağanlık ise uzun soluklu olmamış ve 130 yıllık bir hâkimiyetten sonra yıkılmıştır (Kudara: 185; Li 2005: 68-70).

Uygurların üçüncü kolu ise, gerek coğrafya gerekse inanç bakımından diğer iki sahadan daha uzak bir alana düşmüştür. 9. yüzyılda başlayan bu göçle-

rin bir kısmı Kâşgar bölgesine olmuştur. Kâşgar'a göç eden Uygurlar buradaki Karluklara katılarak, diğer Türk boylarıyla birlikte 10. yüzyılda Karahanlı devletinin kurulmasında etkin rol oynamıştır. Karahanlı devleti İslamiyeti kabul eden ilk Türk devletidir. Karahanlı devletinin himayesinde gelişmeye başlayan Türk-İslam kültüründe, Budhist-Maniheist kültür mirasını taşıyan ancak Müslümanlığı seçen Uygurların rolü büyük olmuştur. Erken İslami Türk devri olarak adlandırdığımız bu dönemdeki dil ve edebî gelenek, Budhist kültürün mirasını taşıyan bu kabilenin kuvvetli tesirleri etrafında şekillenmiştir.

Çin'de, Doğu Türkistan'da Uygurların yerleştiği bölgeler büyük ölçüde tarihî ipek yolu üzerinde olmuştur. Uygurların ipek yolunun tarihinde ve kültüründe çok büyük etkileri olduğunu biliyoruz. Onlar, bölgenin çok kültürlü, çok milletli etnik yapısı üzerinde, kültürel açıdan baskın unsur olmuşlar ve bölgenin Türkleşme sürecini gerçekleştirmişlerdir. İpek yolu güzergâhında, yerleşik düzende yaşayan Uygurların sosyal yaşamlarında dinsel bir çeşitlilik de hâkimdi. Moğolistan'da yaşarken sahip oldukları eski Türk inancı Şamanizm yanında Maniheizmi de benimsemiş olan Uygurlar, bu inancı beraberlerinde göç ettikleri Turfan havalisine de getirmişlerdir. Maniheizm ile başlayan şehirli, yerleşik kültür Uygurlar arasında yayılmış, Turfan ve havalisinde bu kültür doruğa çıkmıştır. Maniheizm bir süre daha Turfan bölgesinde biraz da Uygur aristokrasisinin dini olarak benimsenirken, bölgede eskiden beri mevcut olan Budhizm Uygurlar arasında geniş bir inanır kitlesi bulmuş ve yayılmıştır.

Çin'deki Budhist kültürün ve Budhist külliyatın şekillenmesinde Uygurların çok büyük tesirleri olduğunu burada ifade etmek gerekir. Ünlü Çinli Türkolog Prof. Geng Shimin'in de belirttiği gibi bu husus Uygurların Çin kültürüne yaptıkları en önemli katkılardan biri olarak sayılmaktadır[1].

10. yüzyıldan sonra Turfan bölgesinde Maniheizm, Uygurlar arasında silinmiş ve Budhizm bütünüyle hâkim olmuştur. Bunun yanında sınırlı bir alanda Turfan bölgesinde Nasturi Hristiyanlığı kabul etmiş Uygurların varlığı ve etkileri de bilinmektedir. Çin'in doğu ve kuzey kısmında Nasturi Uygurlardan kalma, Süryani ve Uygur yazısıyla yazılmış Uygurca mezar kitabeleri bize önemli bilgiler sunmaktadır[2]. Turfan bölgesi, Uygurların 9. yüzyıldaki göçlerinden önce Tohar, Hint ve Doğu İranî kavimlerin bir arada olduğu çok

---

1 Geng Shimin, "Uigur's Contribution to the Ancient Chinese Culture", s. 1, (unprinted text).

2 Bkz. Kahar Barat, *Qedimki Uygur Hristian Yadiqarliqliri,* Şincan Daşö İlmiy Jornili,C 3, Ürümçi 1986; Niu Ruji, *La Croix-Lotus Inscriptions et Manuscripts Nestoriens en Ecriture Syrıaque Découverts en Chine (XIIIE-XIVE Siécles),* Shanghai Classics Publishing House, 2010.

kültürlü bir bölge idi. Budhizmin asıl din olduğu bu coğrafya, öte taraftan birçok dinin, kültürün, sanatın aynı pota içinde eridiği yer olmuştu. Uygurların bölgeye gelip yerleşme süreci, bu çok kültürlülük sürecini farklı bir boyutta etkilemiş, bölgenin Türkleşme sürecini hızlandırmıştır (Li 2005: 68-71).

İslamiyetin bu bölgelerdeki yayılma süreci ise biraz daha uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. Turfan ve havalisinin bütünüyle Müslümanlaşma süreci 15. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. Ancak bu tarihten sonra Doğu Türkistan bölgesinde, farklı coğrafyalara yerleşmiş Uygurlar arasındaki dinî birlik sağlanmış oldu. İslam bir anlamda bu dönemden itibaren Uygur kimliği ile eşit bir konuma geldi. Onların dilini, kültürünü ve yaşam biçimini etkiledi. Bunun bugüne olan uzantılarını görmek mümkündür.

Bu coğrafyada İslamla birlikte gelen en önemli yenilik Arap yazısı olmuştur. Budhist Uygurlara ait Uygur alfabesi esasta din dışı bir unsur olarak İslamın kabul edildiği bölgelerde büyük ölçüde terkedilmiştir. Ancak Budhist Uygur yazısı, İslamla birlikte gelen Arap yazısıyla birlikte, Türk-İslam coğrafyasında hem yazışma geleneği içinde hem de edebî gelenek içinde yaklaşık 16.-17. yüzyıla kadar bir arada kullanılmıştır[3]. Biz Doğu Türk yazı dili alanında, başta Kutadgu Bilig olmak üzere birçok edebî eserin Uygur harfleriyle istinsah edildiğini biliyoruz. Öte taraftan Orta Asya'daki özellikle Cengiz menşeli Türk-İslam devletlerinde, Uygur yazısı, Arap yazısıyla birlikte (kimi zaman iki yazı bir arada) diplomatik yazışmalarda prestij yazısı olarak kullanılmıştır[4].

Uygurların, yazının ve kâğıdın kullanımını yaygınlaştırmada önemli rolleri vardır. Dolayısıyla İslamî devir edebî yaratıcılığına, yazışma geleneğine etkileri de bu ölçüde büyük olmuştur. Budhist Uygurların bu kültür birikimi, Türk-İslam dünyası üzerindeki etkileri, büyük ölçüde Karahanlı ve Moğol devletlerinin kurulmasıyla ortaya çıkmıştır.[5] Yine Budhist Uygur kültürünün etkisini, (Budhist felsefenin etkilerini) İslam mezhep ve tasavvuf cereyanlarından İslamî mimarî yapılarına, kurumsal yapılara (medrese, ribat vb.) kadar uzanan geniş bir alanda kuvvetli bir şekilde hissetmek mümkündür[6].

---

[3] Bkz. S. Tezcan, "Türklerde Yazı Kültürünün Başlangıcı ve Gelişimi", *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara, 1981, 41-42; Hatice Şirin User, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ 2006, s. 52-61.

[4] Bkz. A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

[5] Geniş bilgi için bkz. Osman Turan "Türkler ve İslamiyet", *Türkler*, 4. Cilt, s. 290-304.

[6] Daha geniş bilgi için bkz. Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet", *Türkler*, 4. Cilt, s. 292; Emel

Tarihte Türk kültürünün en parlak çağlarından biri olan Turfan Uygur dönemi, kendinden sonraki birçok dönemi de etkilemiş ve kültüre kaynaklık etmiştir. Turfan Uygurları, bünyelerindeki köklü Bozkır Türk geleneğini, yerleşik düzene geçtikten sonra, iç içe yaşadıkları bir büyük medeniyetten, Çin medeniyetinden de birçok unsur alarak kendine özgü bir yapıyla ortaya koyabilmiştir. Bu Uygur menşeli köklü yapının izleri Cengiz Han'ın ardılları olan devletlerde İran'dan, Doğu Avrupa'ya kadar sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda görülebilmektedir. Özellikle Çin'deki Moğolların kurduğu 13.-14. yüzyılları kapsayan Yüan Hanedanı döneminde Uygurlar, Moğol sarayında devletin iç ve dış işlerinde hayatî roller oynadılar. Cengiz Han'dan itibaren Moğol ve Çin saraylarında idari, mali ve kültür işlerinde görevli Uygur kökenli çok sayıdaki danışman ve bilginden, devlet adamından Çin yıllıkları ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Ayrıca Moğol döneminde Çin'de iyice gelişen ulaşım ağları sayesinde doğu ile batı arasındaki ticaret yolları canlanmış ve Uygur tüccarlar da burada önemli roller üstlenmişlerdir.

Kuşkusuz Yüan döneminde, Çin'de çok kültürlü bir devlet yapısı hâkimdi fakat Türklerin bu farklı milletler içinde oynadıkları öncü rol bakımından ayrı bir yeri vardı[7]. Cengiz döneminden itibaren Çin'deki Yüan dönemini de kapsayan devirde (1200-1368), Çin yıllıklarında bizzat adları geçen ve devletin değişik kademelerinde görev almış toplam 945 Türk kökenli danışmanın 469'u Uygur'dur. Çin'de Yüan döneminde bilim ve kültür alanındaki en büyük katkıyı Uygurlar vermiştir. Çinceye olan hâkimiyetlerinden dolayı Uygur mütercimler birçok dinî ve diğer türdeki eserleri Çinceden Moğolcaya aktarmışlar, ciddi bir eser külliyatı oluşturmuşlardır. Yüan sarayında ilgi çekici bir konudur ki Çin'de hâkim olan Yüan hanedanındaki Moğol yönetici sınıfı, onlar için son derece karmaşık ve felsefik olan Çin kültüründen çok da etkilenmemişlerdir. Öte taraftan çok sayıda Uygur'un Çin kültürünün etkisi altında Çinlileşerek Çin edebiyatında ünlü yazarlardan ve bilim insanlarından oldukları da bir vakıadır (Rachewitz 1983: 292)

Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 166-171.

[7] Cengiz Han'ın Türk müşavirleri üzerine çalışan Bahattin Ögel, Yüan-Shih'teki kesin kayıtlara göre 52 Uygur kökenli (Beşbalıg, Hami, Naymen, Karaşar, Lukçun, Hotan, Müslüman) Türk müşavir ismi zikretmektedir. Bu kişiler devlet protokolünde önemli görevlere gelmiş, ayrıca merkezde de önemli roller oynamışlardır. Moğol çağındaki Uygurların büyük bir kısmı Beşbalıg'lıdır. Beşbalıg, Uygur devlet ve kültüründe birinci derecede önem taşıyordu. Halkın ekseriyetini Budhistler teşkil ediyordu. Kubilay döneminde de Budhist Uygurlar daha güçlü bir konumda idi. Bu çağdaki Uygur kültürü daha çok Budhizme dayanıyordu, Müslümanların sayısı azdı (Ögel 2002: 91).

Uygur kültürünün doğudan batıya olan kesintisiz uzanımı, Moğol İmparatorluğunun ve onun kollarının aracılığıyla olmuştur. Devlet teşkilatı ve diğer birçok açıdan Uygur kültürü temelinde kurulan Türk-Moğol devletleri sayesinde, Budhist Uygur kültürü söz konusu devletlerin yayıldığı tüm coğrafyalarda etkili olmuştur[8]. Uygur etkisinin gerek kültürel gerekse kurumsal alanda nüfuz edebildiği en geniş saha Çağatay ve Altın Orda Hanlığı olmuştur. Çağatay Hanlığının kurulduğu yer doğrudan Uygurların coğrafi alanıydı. Dolayısıyla Uygur etkisi daha yakın ve nüfuz edici özellikte bu devlet yapısı içinde hissedilmiştir (Kafalı 1976: 116). Bozkır devlet anlayışıyla şekillenen Altın Orda'daki Uygur kökenli Cengiz devlet geleneğinin hâkimiyeti, dinamik bir süreç olarak her zaman etkin ve baskın olmuştur. Altın Orda'daki resmî yazışma geleneği, Türk-Uygur yazı geleneğinin tesiriyle şekillenmiştir. İslâmı kabul eden Altın Orda devletinde Arap yazısı yanında Uygur yazısı da kançılaryada Türk-Moğol devlet geleneğinin prestij yazısı olarak sıkça kullanılmıştır. Diplomatika ile ilgili pekçok terim Altın Orda'ya Uygurlar aracılığıyla geçmiştir. (Özyetgin, 2009)

Özellikle 13-14. yüzyıllarda Türk-Moğol devletleri, ticarî teknikler ve bunun uluslararası boyutta yaygınlaştırılması konusunda önemli bir görev üstlenmişlerdir. Orta Türk zamanında Türk-Moğol İmparatorluğu coğrafyasında ticaret ile ilgili dikkat çeken en önemli kurumlardan biri *Ortak* tüccar teşkilâtıdır. Uygurların başını çektiği bu teşkilât bir dönem doğu ile batı arasında ticaretin gelişmesinde etkin rol oynamıştır[9].

Altın Orda sahasında sınırlı belgelerde tanıklayabildiğimiz vergi isimleriyle Uygur vergi sistemi arasında da büyük paralellikler bulunmaktadır[10]. Burada her iki sahada ortak geçen birkaç vergi adı (*alban, qalan, salıq, yasaq, tütün*), iş ve hizmet yükümlülükleri (*çerig, qoluş qoltqa, ulag*) dikkati çekmektedir. Hatta Osmanlıya kadar uzanan dolaylı bir etki de vergi terminolojisinde görülmektedir ki bu etki Anadoludaki Moğol-İlhanlı hâkimiyeti ile ilişkilendirilmelidir.

---

[8] Osman Turan "Türkler ve İslamiyet", *Türkler*, 4. Cilt, Ankara 2002, s. 290-304.

[9] Bkz. İsenbike Togan (Arıcanlı) "Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret ve «Ortak» Tüccarları", *Toplum ve Bilim*, 25/26, Bahar-Yaz 1984, s. 71-90; A. Melek Özyetgin "On the Term *Ortuq (~ Ortaq)* "Merchant" among the Old Turks", *International Journal of Central Asian Studies*, Vol.11-1, 2007, Seoul/KORE, s. 1-17.

[10] Geniş bilgi için bkz. A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4, Ankara 2004.

Uygur Sivil Belgeleri Üzerine

Din dışı konuları kapsadığı için literatürde sivil belgeler olarak adlandırılan bu kaynaklar, 20. yüzyıl başında Fin, Rus, İngiliz, Alman, Japon, Fransız ve Çinli araştırmacıların çeşitli tarihlerde Doğu Türkistan'a düzenlediği arkeolojik ve araştırma gezileri sayesinde gün yüzüne çıkarılmıştır. Keşfedilen sivil belge koleksiyonları Berlin'de, Leningrad'ta, Kyoto, Londra, Paris, Helsinki, Pekin, Urumçi ve İstanbul'da bulunmaktadır (Arat 1964: 13-18; Clark 1975: 51-65). Mevcut sivil belgeler Çin'deki Tarım havzasında elde edilmiştir. Bunların büyük çoğunluğu İdikut (Koço) şehri kalıntıları etrafındaki kazılarda ve Urumçi bölgesinde ele geçirilmiştir. Ayrıca Turfan vahasında, Astan, Bezeklik, Bulayık, Çigtim, Murtuk, Sengim, Toyok ve Yar-qoto'da ele geçen belgeler bulunmaktadır. Bununla birlikte pekçok belgenin hangi bölgeden geldiği ve kaynağı tam olarak bilinmemektedir (Clark 1975: 63-64). Uygur sivil belgeleri üzerinde keşfedildikleri dönemden bugüne kadar yapılan çok sayıda bilimsel araştırma ve yayın vardır.

Uygur sivil belgelerinin ilk tasnifini Reşit Rahmeti Arat yapmıştır[11]. Daha sonra bu çalışmayı yeni gelişmelerle L.V. Clark'ın tasnifi izlemiştir. N. Yamada'nın Uygur sivil belgeleri üzerine yaptığı çalışmaları toplu olarak neşre hazırlayan bilim adamları, Uygur sivil belgelerini şu şekilde tasnif etmeyi önermişlerdir: I. Resmî Belgeler (idarî, diplomatik, askerî ve dinî birlikler): 1. Yönetmelikler ve idare yönetmelikleri, 2. Diplomatik mektuplar; 3. Sertifikalar ve lisanslar (pasaportlar), 4. Makbuzlar, 5. Dilekçeler, 6. Raporlar ve (ilmuhaberler), 7. Sicil ve listeler, 8. Dualar, 9. Karışık belgeler; II. Özel Belgeler: 1. Sözleşmeler, 2. Makbuzlar, 3. Mektuplar ve hesaplar (faturalar), 4. Sicil ve listeler, 5. Dualar, 6. Çeşitli konular. Yamada neşrinde yer alan 121 belge bu tasnif esasında sınıflandırılarak 9 alt gruba ayrılmış ve kodlanmıştır: 1. Satış (Sa); 2. Değiştirme, mübadele (Ex); 3. Kiralama (RH); 4. Ödünç alma (Lo); 5. Evlât edinme (Ad); 6. Rehin verme (Pl); 7. Azat etme (Em); 8. Vasiyetler (WP); 9. Karışık belgeler (Mi) (Yamada 1993: xiii-xiv).

Uygur sivil belgeleri üzerine yapılan ilk önemli bilimsel çalışma W. Radloff'a ait *Uigurische Sprachdenkmäler* (1928) adlı eserdir. 128 Uygur yazılı belgenin bulunduğu bu eser W. Radloff'un ölümünden sonra öğrencisi S.E. Malov tarafından yayımlanmıştır. Eserde her belgenin dökme Uygur harfleriyle metinleri verilmiştir. W. Radloff baştan 46 belgenin Kiril esaslı yazıçevrimi sistemine göre metinlerini vermiş ve Almancaya tercüme etmiştir. Öte taraftan eserde 47-106 numaralı metinlerin sadece Uygur harfli tıpkıbasımları ve

[11] Bkz. R.R. Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *Türk Kültürü Araştırmaları,* I-1, Ankara 1964, s. 5-53.

Almanca tercümeleri vardır. 107-128 arasındaki belgelerin ise sadece Almanca tercümeleri yer almaktadır. Eserin sonuna S.E. Malov tarafından Rusça karşılıklı bir sözlük de eklenmiştir. Bugünkü Türkoloji bilgilerinin ışığı altında W. Radloff neşrinde, özellikle kullanışlı olmayan bir yazıçevrimi sistemiyle verilen metinlerin, düzeltilmesi gereken birçok yanlış veya hatalı okumayı içerdiğini söylemek gerekir. Bununla birlikte eser, belgeler üzerinde yapılan ilk çalışma olması ve çok sayıda önemli belgeyi içermesi bakımından bu sahadaki araştırmacıların kaynak kitaplarından biridir.

Uygur sivil belgeleri üzerinde metin ve inceleme neşrinde özellikle Japon ekolünden bugüne kadar gelen birçok araştırmacı içinde Nobuo Yamada'nın özel bir yeri vardır. Ölümünden sonra sivil belgeler üzerine yaptığı tüm çalışma ve incelemeleri, sivil belgelerin yazıçevrimli metinleri, tercümeleri, sözlük ve belgelerin orijinalleri, toplu olarak P. Zieme, J. Oda, H. Umemura, ve T. Moriyasu'nun yeniden düzenleme ve katkılarıyla 1993 yılında 3 cilt olarak yayımlanmıştır: Nobua Yamada, *Sammlung Uigurischer Kontrakte*, Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 1-3, Osaka University Press, 1993. Eserin birinci cildi N. Yamada'nın Uygur sivil belgeleri üzerine çeşitli yıllarda hazırladığı makalelerini toplamıştır. Eserin ikinci cildinde Uygur sahasına ait 121 belgenin yazıçevrimli metni ile birlikte Japonca ve Almanca tercümeleri, ayrıca metindeki kelimeler ve okumalarla ilgili kısa notlar ve açıklamalar verilmiştir. Bu cildin sonunda belgelerin Japonca ve Almanca dizinleri yer almaktadır. Ayrıca eserin sonunda sözleşmelerin özelliklerine göre yapılmış karşılaştırmalı listeler ve konkordanslar da bulunmaktadır. Eserin üçüncü cildi ise, ikinci ciltte incelenen belgelerden 119 tanesinin tıpkıbasımını içermektedir.

Uygur sivil belgeleri üzerine yapılan toplu neşirlerden biri de Çinli Türkolog Li Jingwei'nin *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu*, Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqı, (Ürümçi) (1996) adlı Çince çalışmasıdır. Jingwei eserinde 100 Uygur sivil belgesinin yazıçevrimli metnini vererek Çinceye tercüme etmiş ve gerekli kelimeler için açıklamalar yapmıştır. Jingwei bu çalışmasında, Radloff ve Yamada tarafından yapılan neşirlerdeki bazı okuma yanlışlarını düzelterek yeni eklemeler yaptığını söylemektedir. Jingwei, orijinallerine ulaşamadığı belgeler için Radloff'un eserindeki dökme Uygur harfli tıpkıbasımlarından yararlandığını belirtmiştir. Jingwei'nin özellikle Radloff'un tıpkıbasımlarına dayalı olarak kurduğu metinlerin okunmasında Radloff ile olan paralelliği dikkati çeker. Jingwei, eserindeki sivil belgeleri içeriklerine göre 6 bölüme ayırmıştır. 1. bölümde yer alan (1.1-1.13) numaralı metinler alım satımla ilgili belgeler; 2. bölümdeki (2.1-2.21) kiralama ve ara-

zi alım satımıyla ilgili belgeler; 3. bölüm (3.1-3.22) ödünç alma kontratları; 4. bölüm (4.1-4.18) vergiler ve yükümlülükler ile ilgili belgeler; 5. bölüm (5.1-5.11) hesaplar, faturalar; 6. bölüm diğer belgeler (6.1-6.15). Eserin son kısmında eserde yer alan belgelerin sözlüğü ile katalog ve yayınla ilgili özelliklerin yer aldığı karşılaştırmalı bir liste verilmiştir. Eserin sonunda başka bir yazar Guo Pingliang tarafından kaleme alınmış "Koço Uygurlarının sosyal ve ekonomik durumuna genel bir bakış" adını taşıyan kısa bir ek yer almaktadır (Jingwei 1996: 456).

Uygur sivil belgeler üzerine başka bir toplu neşir de Çin'de, Muhemmetrehim Sayit ve İsrapil Yusup tarafından yapılan *Qadimqi Uygur Yėziqidiki Vesiqiler* (2000) adlı çalışmadır. Uygur sivil belgelerine ait 125 belgenin incelendiği bu eserde yer alan belgelerin 4'ü hariç, diğerleri Yamada (1993) neşrinde yer alan belgeler ile aynıdır. Belgelerin tasnifi Yamada'daki tasnifin aynı olup, rakam ile belirlenmiştir. Doğu Türkistan'da Urumçi Müzesinde bulunan dört belgenin (kayıt numaraları verilmemiş) orijinallerine dayanarak yapılan okuma ve adlandırmaları, ilk kez eserin naşirleri tarafından bu çalışmada yayımlanmıştır. Eserde metinlerin yazı çevrimleri verilmiş, bugünkü Uygur Türkçesine aktarımları yapılmıştır. Eser özellikli kelimelerle ilgili notları da içermektedir. Ayrıca eserin girişinde, sivil belgelerin fonetik ve morfolojik özelliklerinin incelendiği bir gramer kısmı da yer almaktadır. Eserin sonuna belgelerin sözlüğü ve örnek olması açısından dört vesikanın tıpkıbasımı eklenmiştir. Özellikle metin okunuşlarında Yamada (1993) neşri ile olan uygunluk dikkati çekmektedir.

Yine Çin'de yayınlanmış Geng Shimin'e ait *Studies of the Uighur Civil Documents,* Beijing 2006 ile Liu Ge tarafından hazırlanmış *Hui hu ven Maimai qi yue yizhu, Zhonghua shuju,* Beijing 2006 ve L. Yu. Tuguşeva'nın *Uygurskie Delovie Dokumenti X-XIV yy. İz Vostoçnogo Turkestana,* (Moskva 2013) adlı çalışmalar Uygur sivil belgeleri için yapılmış önemli metin neşirleri arasında yer alır.

Yukarıda sayılan bu toplu çalışmaların yanında özellikle Uygur sivil belgeleri üzerine muhteva ve stilistik açıdan yapılan önemli birkaç çalışmayı da burada zikretmek yararlı olacaktır. Bu alandaki en önemli monografik çalışmaların başında, 1964 yılında Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılan "Eski Türk Hukuk Vesikaları", (*JSFOu*, No.65, Helsinki, 11-77 (= *Türk Kültürü Araştırmaları*, I-1, Ankara 1964, 5-53) gelmektedir. VII bölümden oluşan çalışmanın I. bölümünde R.R. Arat, Doğu Türkistan'daki arkeolojik araştırmalar, bilimsel seyahatlar ve çeşitli milletlere ait araştırma heyetleri hakkında bilgiler vermiştir. II. bölümde Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde bulunan eski Türk sivil belgeleri üzerine yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir. III. bölüm-